

הני מילי דרך כבוד - כבוד כסיבה לתמיכות הכלכליות

בחכמים*

א. לא על הלחם לבדו	2. מטרות
1. רקע	3. האמצעי
2. מעמד וסטטוס - הצגת הטענה	ד. מאי ולמי אהני רבנן: סיכום ונגזרות
ב. כבוד חכמים ינחלו	נספח א. פטור חכמים ממיסים
1. פריווילגיה דקדושה	1. המקור בבבא בתרא
2. כבוד כנימוק	2. המקור בנדריים
ג. כבוד: על מה ולמה	3. הא לכבוד הא לממון
1. הפְּנִיָּים וְתַפְּשֵׁי הַתּוֹרָה וְהָרַעִים וְהַנְּבִיאִים	נספח ב. ההיסטוריה של תמיכה בלומדי תורה

א. לא על הלחם לבדו

1. רקע

שאלת התמיכה החומרית בלומדי תורה¹ נידונה רבות ובהקשרים שונים. כאן בישראל מתקיימות התדיינויות ערכיות ודתיות על התמיכה הממשלתית בלומדי הישיבות והכוללים שהלכה וגדלה מעת המהפך בהרכב השלטוני בשנת 1977.² בוויכוחים אלו, באופן כמעט ריטואלי, שב ומגויס הרמב"ם³ בפסקו החרף:

* עיקרה של הצעתי במאמר זה פורסם באתר צריך עיון (<https://bit.ly/3LH22mQ>); תודתי נתונה לידידי אליהו לוי עורך האתר על עזרתו הרבה, וכן תודתי לרועי בראון, עורך המאמר מטעם 'אסיף', על עריכה מעמיקת עיון.

1 גדול מרבנן שמם. ישנו לומד פרוש בביתו ויש רב שמנהיג את עירו וביניהם סקאלה של לומדי תורה, ולענייננו יש ביניהם הבדלים משמעותיים. אולם ברוב הדברים בחרתי לא להבחין אלא להשתמש במושגים שונים: לומדי, עוסקי או תופסי התורה, חכמים ותלמידי חכמים, ואפילו רבנים וכלי קודש.

לאי ההבחנה שלוש סיבות, האחת היא נקיטת העמדה בשימוש המושגי, בכינוי שמורה על לומד התורה כמשרת הציבור משתמע היחס ההדדי. סיבה שנייה לעירוב המושגי הוא אורך הדין הנצרך להבדלה כזו. סיבה שלישית היא שגם במקורות קודמים לא נרשם שימוש מונחי מדוקדק (למשל לגבי המונח רב, ראו: הרב פרופ' שמחה אסף, לקורות הרבנות. ירושלים, תרפ"ז, עמ' 1) ועלול להיווצר בלבול בעיון במקור על תופסי התורה כשכוונתו להנהיגה ולא לומדים, וכיוצא בזה.

2 ראו: גלעד מלאך, דורון כהן וחיים זיכרמן. מכניסה לתעסוקה לתעסוקה מכניסה: תכנית אב

כל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה, ויתפרנס מן הצדקה, הרי זה חילל את השם, וביזה את התורה, וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חייו מן העולם הבא; לפי שאסור ליהנות בדברי תורה בעולם הזה. אמרו חכמים, כל הנהנה מדברי תורה, נטל חייו מן העולם. ועוד ציוו ואמרו: לא תעשם עטרה להתגדל בהם, ולא קורדום לחפור בהם. ועוד ציוו ואמרו: אהוב את המלאכה, ושנא את הרבנות. וכל תורה שאין עימה מלאכה, סופה בטיילה; וסוף אדם זה, שיהא מלסטם את הבריות.⁴

(הלכות תלמוד תורה ג, י)

לתעסוקת חרדים. המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשע"ו, עמ' 42-46. בהקשר המאמר ראוי לציין את טענתו של יונתן שפירא, על המהפך ב-77 כמעבר מפוליטיקה פרגמטית לפוליטיקה של סטטוס, ראו בספרו: לשלטון בחרתנו: דרכה של תנועת החרות - הסבר סוציולוגי-פוליטי. עם עובד, תש"ן, עמ' 13-14.

3 פולמוס הפרנסה מלימוד תורה סובב בדרך כלל על דברי הרמב"ם בסוגיה זו. כבר בתשב"ץ (א, קמז) נכתב על פסק זה של הרמב"ם "שספריו נפלו ביד כל אדם וילפי מקלקלתא ולא ילפי מתקנתא".

נראה לי שמרכזיותו של הרמב"ם בפולמוס אינה נובעת ממעמדו הקוגני, שאמנם מאפשר אותה, אלא מלשונו החד משמעית ופסיקתו שאינה משאירה מקום לספק. וראו להלן בהערות 6 ו-54 על יחס הרמב"ם לפסיקה הקיימת ועל הרקע להתנגדותו.

4 פסקנות ונחרצות אלו צריכות עיון לנוכח דעות החכמים שהזכיר הרמב"ם עצמו. לא אבקש ליישב כאן את פסק הרמב"ם, אלא להצביע על השניות והמקורות הסותרים שבדברי חז"ל. אוסיף לטעון כי ריבוי הדעות אינו מקרי אלא מכוון ונובע מהמציאות הדיאלקטית, שקיימים בה צדדים לכאן ולכאן.

נראה למשל את המקור התנאי הקלאסי: "חייב אדם ללמד את בנו אומנות" (קידושין כט, א), לעומת שיטת רבי נהוראי: "מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה" (קידושין ד, יד); והביאור הלכה (שו, ו) כתב שהמחלוקת היסודית ביניהם נסובה סביב שאלה זו.

לא זו בלבד, במסורת הפרשנית אנו רואים כיצד שתי השיטות נדרשו לשתי הדרכים. כך יפרש המאירי, שלימוד תורה מספיק לחובת לימוד האומנות (ואת שיטת רבי נהוראי פירשו בפרשנויות רבות המשוות את דבריו לחובה ללמד אומנות (ראו מהרש"א שם; ריעב"ץ בלחם שמים ג, יז ואגרות משה או"ח ב, קיא); יסייגוה ליחידי סגולה (פני יהושע וספר המקנה בקידושין שם) או שיחלקו עליה (ראו בספר הברית [ב מאמר יב פרק י] שכתב בחריפות: "ויתר חרה לי על תלמידי חכמים שלא רוצים ללמד לבניהם אומנות רק תורה לבד... וסמכו על דעת רבי נהוראי וכו").

כמדומני שריבוי הדעות מכוון ונובע ממציאות דיאלקטית, שקיימים בה שני הצדדים. לכן נוכל לראות במדרש אחד מסרים סותרים: מחד גיסא: "מעיד אני עלי את השמים והארץ, שכל תלמיד חכם שאוכל משלו ונהנה מיגיעו, ואינו נהנה משל ציבור כלום הרי הוא בכלל אשרי", ומאידך גיסא: "וכל שולחן שאין תלמיד חכם נהנה ממנו אינו מבורך" (תנא דבי אליהו

המתווכחים המצדדים בתמיכה יגיבו כי דעת הרמב"ם אינה חד משמעית;⁵ ומכל מקום, יוסיפו לטעון, הא וודאי שדעתו אינה מוסכמת.⁶ פוסקים כדוגמת הרשב"ץ ומרן הבית יוסף פסקו שאפשר לעסוק בתורה ולהתפרנס על ידי הציבור. אף להיפך, יש שאמרו על מרביץ תורה כי "עון הוא בידו אם לא יקבל מאחרים, אפי' יודע מלאכה וחכמה שיוכל ליגע בה להרויח כדי לפרנס את ביתו, בוז יבוזו לו באהבת התורה ולומדיה, כי א"א שיבטל מלימודו" (ים של שלמה חולין ג, ט).⁷

להשיב עטרה ליושנה - ענייני במאמר

במאמר זה אין ענייני לקיים בירור הלכתי מקיף בפולמוס הפרנסה מלימוד תורה. עיוני ממוקד בהיבט אחד בפולמוס: כבוד חכמים כשיקול לתמיכה בהם. בתחילה אציג את הזכויות שנתנו לחכמים ואראה שחלקן נועדו לכבוד החכמים. או אז אדון בעקרון כבוד חכמים גופו, מטרותיו ואופני פעולותיו. ולסיום אציג כמה נגזרות הנוגעות לשאלת התמיכה בלומדי תורה בעת הזו.

2. מעמד וסטטוס - הצגת הטענה

קרדום לחפור

הסיבה המקובלת לתמיכה בלומדי תורה היא פרקטית - כדי שיוכלו ללמוד, בבחינת

יח, יח). כך גם נראה להבין את הנאמר בגמרא: "הרוצה להנות יהנה כאלישע, ושאינו רוצה להנות אל יהנה כשמואל הרמתי" (ברכות י, ב).

זיקק זאת רבי כלפון הכהן (שו"ת שואל ונשאל ה - יו"ד, קיז): "דלכל צד יש פנים וכל אחד יש לו על מה לסמוך. ומזה אני אומר דמחלוקת זו היא ישנה משנים קדמוניות גם מימי הנביאים הראשונים. ובזה א"ש דלא תקשה המקורות הדדי שיש מקורות דמוכח מהם כסברת הרמב"ם ז"ל ודעמיה. ויש מקורות דמוכח מהם כסברת החולקים כיון שהיא מחלוקת קדומה וכאמור. ועוד י"ל כע"ז דכפי מה שרואה אדם את חפצו ורצונו נטיתו כן יעשה. וזהו דקאמר הרוצה ליהנות וגו' הכוונה אם חפצו ורצונו נוטה לזה יהנה. ואם אין חפצו ורצונו נוטה ליהנות אל יהנה. ומי יודע אם בשורשי הנשמות ומחצבן יש איזה קשר בזה ואנחנו לא נדע והנסתרות לה' אלהינו כתיב".

5 זאת יטענו מדברי הרמב"ם הידועים בסוף הלכות שמיטה ויובל (יג, יב-יג) על כל איש שבוחר להבדל לשרת את השם. דין טענה זו להידחות, ולא רק מפשט הדברים שם, אלא גם בשל ניסיון העמעות בפסיקת הרמב"ם החד משמעית (ראו בהערה קודמת).

6 הרמב"ם עצמו כותב בתחילת דבריו בפירוש המשנה באבות (ד, ו) עד כמה דעתו אינה מוסכמת. דברים תמוהים בהשוואה לדבריו בהמשך על מנהגי החכמים וגם לביטחונם בפסיקתו. וכבר רבי יוסף אבן עקנין, בן תקופתו של הרמב"ם ומעריצו, בחיבורו ספר מוסר על אבות (ד, ז) מצטט בכבוד את דברי הרמב"ם (שאותו הוא מכנה "מופת הדור") במלואם, אך חולק עליו למעשה.

7 יש לשים לב שהוא מבדיל בין לומד תורה למלמדה.

"אם אין קמח אין תורה". ללא תמיכה חומרית הלומדים יתקשו לעסוק בתורה ברצינות בשעה שהם טרודים בפרנסתם.⁸ וכפי שטבע רבי שמעון בר יוחאי "אפשר אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה... תורה מה תהא עליה" (ברכות לה, ב), ואדם שלא לומד תורה מצטדק "עני הייתי וטרוד במזונותי" (יומא לה, ב).

סיבה זו לתמיכה בלומדי תורה נכתבה כבר בגמרא באשר לשתיים מהזכויות שניתנו לחכמים "מאי טעמא כיון דרבנן נינהו אתו לטרדו מגירסייהו" (בבא בתרא כב, א); "איזהו ת"ח שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים" (שבת קיד, א). גם בפרשנות ובשיח הציבורי ניתן לראות שזה הסבר הנפוץ לתופעת יששכר וזבולון - ציבור או יחידים שעובדים לפרנסתם התומכים בלומדי התורה ומסירים מהם את עול הפרנסה, כדי שיוכלו לעסוק בצורה משמעותית בלימוד תורה.⁹

מתוך הנחה זו, נידונות כמה וכמה שאלות: מי התומכים - האם ניתן להשית את התמיכה כחובה על הציבור או שמא היא צריכה להיות יוזמה וולונטרית של נדיבי עם; מי הנתמכים - האם כל מי שנשארו ליבו ללימוד תורה, או אולי רק האוחזים במשרות קודש;¹⁰ מהי

8 גם מבחינה נפשית. כך נימק בספר דרשות ופירושים המיוחס לרבינו יונה, ראו להלן הערה 96. והשוו לפרוש רש"י לצורך לכבד זקן ששכח את תלמודו מחמת אונסו "שנטרד בדוחק מזונות" (ברכות ח, ב).

9 ניתן לראות את הסיבה הפרקטית גם בהנגדה בין לימוד תורה או תפילה ובין דרך ארץ (אבות ג, ה; ירושלמי מועד קטן ג, ז; ברכות לב, ב ועוד). ובעיקר, במקורות שכך נימקו את התמיכה בלומדי תורה: בתשובת רבינו גרשום מאור הגולה (להלן הערה 30) הוא מנמק כך את הזכויות לחכמים. אבן עקבין (לעיל הערה 6) מפרט זאת בהרחבה, בדבריו הוא מצדיק את התמיכה בלומדי תורה אף שיש בהם מיעוט שלומד על מנת להיתמך, ואף שהתמיכה נכפית ולא נתנת מרצון, "שחששו שאם לא ירויחו במזונותיהם וטרידיהם בפרנסותיהן אינם לומדים ומשכחים התורה". ראו גם בדברים שיוחסו לרבינו יונה שאביא בהערה 96. בסדר היום לרבי משה בן מכיר (סלויטה תקס"ה עמ' יז) שדן כך בשאלת תורה ומלאכה, ודבריו מעניינים במיוחד בהיותו ראש ישיבה בתור הזהב בצפת, ראו על כך להלן הערה 79; אצל הרמ"א ביו"ד רמו, כא (אך מוזכר ההעדר - הבזיון שבעשיית מלאכה); מהרש"ל (לעיל פרק א סוף סעיף 1); חפץ ה' ברכות ח, א; שו"ת בנין שלמה ב, לג; שו"ת יביע אומר ז (יו"ד), יז, ועוד.

גם במסגרות אקטואליות ניתן לראות זאת, ראו למשל בקונטרס: גדול הנהנה מיגיעו. כתב ערך וקיבץ: הרב חיים אמסלם. ירושלים, תשע"ב, עמ' 16. או במוסף שבת קודש של יתד נאמן (ערב פסח תשס"ח) שעמד בנושא 'אברך' והובאו בו מובאות מהסטיפלר, הרב ארלנגר והרב שטיינמן, שבהן צורך התמיכה בלומדי תורה הוסבר כך. אמנם מהרב שטיינמן הובא גם ערך הכבוד שאטען כאן.

10 שאלות אלו נידונו רבות, ראו למשל בכסף משנה (תלמוד תורה ג, י): "ואין משם ראייה שזה היה דוקא בתחילת למודו ולפי שהיה בזמנם אלפים ורבות תלמידים אולי לא היו נותנין אלא

התמיכה - האם היא קבועה בשיעורה¹¹ או בחיובה או שהיא קיימת רק במקרים שניכר מחסור בלומדים והתורה עלולה להישכח, אך ככל שאין חשש כזה, אין סיבה לחייב את הציבור לממן את הלומדים. וכן הלאה.

עטרה להתגדל

במאמר זה ברצוני לטעון שמן המקורות עולה כי יש שתי סיבות לתמיכה בחכמים. מלבד הסיבה הפרקטית קיים שיקול נוסף¹² ומשמעותי לתמיכה בלומדי תורה, והוא כבוד חכמים שמובע בתמיכה בהם.

את קיומה¹³ של השניות¹⁴ בתמיכה בלומדי תורה אנו רואים כבר במקורות הקדומים ביותר, אלו ששללו¹⁵ את אותה תמיכה. כך במקור הידוע במשנה באבות (ד, ה) שבו אנו מוצאים שלילה של שתי מטרות:

למפורסמים שבהם או שכל מי שהיה אפשר לו שלא ליהנות היה עושה אבל כשזכה לחכמה ולמד דעת את העם התעלה על דעתך שהיה חוטב עצים". וראו גם במובאות שלאורך המאמר. גם זה נידון לא מעט, והצדדים השונים שאציע להלן, יש בהם גם לשאלה זו. וראו במחלוקת רש"י ור"י מלוניל על עשיית מלאכתו של החכם שהובאה לעיל, ובפסיקות השו"ת"ם שכונסו בספר שדה צופים (פריעדמאן) בנדרים סב, ב.

יש להבהיר שכונותי להערכה בפני עצמה, כיוון שגם בסיבה הפרקטית הסיבה שאנשים רואים ערך לממן את התורה היא ההערכה, אלא שיש גם עניין בהבעת הערכה לכשעצמה. ועוד יש להבהיר ששתי הסיבות עומדות יחדיו, ולא כל סיבה לעצמה. וזאת בעיקר מנימוק פרקטי שהכבוד קשור ליכולת פיזית ללמוד, וייתכן שגם להיפך. ראו על כך גם בהמשך הדברים. הדברים קשורים, כמסתמן מהכותרת, לאבחנתו הידועה של ובר בין מעמד, סטאטוס ומפלגה. עליהם ועל זיקתם ההדדית ראו: ש"נ אייזנשטדט. דיפרנציאציה וריבוד חברתי: עיונים תיאורטיים והשוואתיים. מאגנס, 1978, עמ' 67-69.

פעם אחת נמצאת השתלשלותה של השניות, כאשר נאמר שקדימות החכם היא גם לכבודו: "אפי' ממזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. סברין מימר ליפדות ולהחיות ולכסות הא לשיבה לא א"ר אבון אף לשיבה" (ירושלמי הוריות ג, ה). עוד הד לשניות מצינו בגרסת הירושלמי (ברכות ז, ב) למעשה שמעון בן שטח וינאי המלך, כאשר שמעון אומר לינאי: "את ממזוןך, ואנא מן אורייתי, דכתיב: כי בצל החכמה בצל הכסף", וגם מסביר את כבודו בציטוט מן סירא: "סלסליה ותרוממך ובין נגידים תושיבך".

שניות כזו אנו מוצאים גם בסוגית הוראת חכם אחרי הוראת חברו, שניתנו טעמים של כבוד, של אחדות, או גדר הלכתי של חפצא דאיסורא, ראו אנצ"ת ע' הוראה, ציונים 294-333. גם בהסבר הריטב"א (בבא בתרא ט, א ד"ה הנהו) להסכמת אדם חשוב לתקנות בעיר. וכך גם בטעם חיוב שמירת המקדש, אנו מוצאים גם טעם פרקטי וגם טעם של כבוד. ראו רמב"ם הלכות בית הבחירה ח, א, חידושי הגר"א תמיד א, א.

את השניות בצד החיובי אנו מוצאים בירושלמי בהוריות הנזכר מקודם. ולהבנתי גם

- א. אל תעשם עטרה להתגדל בהם [כלומר, כבוד. א"פ]
 ב. ולא קרדום לחפור בהם [כלומר, פרנסה. א"פ]

וכיוצא בזה,¹⁶ אנו מוצאים בספרי (עקב פיסקא מא) "שמא תאמר הריני למד תורה בשביל שאעשיר בשביל שאקרא רבי בשביל שאקבל שכר לעולם הבא".¹⁷ כלומר תלמוד תורה כתועלת לעושר או לכבוד, ולהבדיל, לשכר לעולם הבא.

אם נכונים הדברים, וקיימות שתי סיבות לתמיכה בלומדי תורה, עיקר טענתי במאמר זה היא שיש להשיב עטרה ליושנה ולדון בסוגיה גם מצד כבודם של החכמים האם יש לעשותם "עטרה להתגדל בהם".

ב. כבוד חכמים ינחלו

1. פריווילגיה דקדושה

בגמרא ובפוסקים¹⁸ זכויות כלכליות¹⁹ רבות מוענקות²⁰ ללומדי תורה, חלקן נקבעו

במקבילות לפטור חכמים ממס, ראו להלן בנספח א, ובמפורש בדברי הרשב"ץ והנצי"ב שהבאתי בהמשך שם.

16 ייתכן שזה גם ההבדל בין שימוש לפרנסה "הואיל ואני חכם, חייבין בני אדם לשמשני, חייבין בני אדם לפרנסני" (משנת רבי אליעזר פרשה יג). ויתכן שההבדל הוא בין הון לאון (כוח) - עזרה בגוף שאינה ממונית. וראה אנצ"ת ע' כיבוד אב ואם ציונים 94-101.

17 וראו במקבילה שם מח, שבמקום ההתעשרות נכתב "בשביל שאשב בישיבה" ובנדרים סב, א שנכתב כך ובהשמטת השכר לעולם הבא.

18 רוב הזכויות שהבאתי נזכרו כבר בתלמוד, ומיעוטן בראשונים בולטים. מלבדן אציין לטענתו הראשונית של אביי לזכויות בנים שלומדים תורה בירושה בבבא מציעא קח, ב. במדרשים יש שיטות נוספות; ראו למשל בתנחומא (ורשא) ראה יח (ובבבא - יז), ובילקוט שמעוני שם תתצד על מעשר כספים שנתקן עבור לומדי התורה. יש עוד זכויות שכתבו ראשונים כמו הריטב"א (קידושין יז, ב ד"ה וקשיא לן) על הבדל בפירעון לבן שהורתו שלא בקדושה לצורבא מרבנן דדחיק ליה שעתא. גם אצל האחרונים אנו רואים שהוסיפו והתירו לתרום לחכמים יותר מחומש מהנכסים, ראו: אהבת חסד ב, כ; שו"ת דברי מלכיאאל א, קב; וגם בדברי הר"מ שטרנבוך בחיבורו אמונה ותורה, תלמוד תורה א, ב.

19 יש לחכמים גם קולות בהלכה (כמו גם חומרות) אלא שהן לא בהכרח כלכליות אלא נובעות מטעמים אחרים. כך למשל משיבים לו אבדה בטביעות עין (בבא מציעא כב, ב); מקבלים ממנו עדות שנזכר בה על ידי בעל הדין (כתובות כ, ב); אומדים דעתו שאינו מבטל תורתו להרוחת אחרים (בבא בתרא קמד, א); זכות הלוואה הדדית בריבית (בבא מציעא עה, א); זכות להלוות בריבית לנכרי (שם ע, ב - עא, א); ועוד הלכות לקולא כמו היתר להערמה בדרבנן (עיינו שבת קלט, ב) ועוד הלכות הקשורות לבקיאיותו.

כחובה והשאר נאמרו כמצווה וכרשות לכל אשר ידבנו לבו. חכמים פטורים מתשלומי מיסים ביטחוניים;²¹ מהחובה האזרחית למסור עדות משפטית (שבועות ל, ב; מא, ב) ומהשבת אבידה לפעמים (ריטב"א בבא מציעא ל, א).²² הם זכאים לקדימה במכירת סחורותיהם (בבא בתרא כא, א)²³ ובקניית קרקעות (בבא מציעא קח, ב),²⁴ ואף רשאים לרדת לאומנות חבריהם ולקבוע את חנותם בעיר, אף שאינם מתושביה (בבא בתרא כב, א). אנו מוצאים חובה להקדים תלמידי חכמים בחלוקת צדקה (הוריות ג, ח),²⁵ בתור

20 נראה שברוב המקומות חכמים קבעו את זכויותיהם, דבר שחכמים האשימו בו את קודמיהם ואמרו כי "כהנים דורשין מקרא זה לעצמן" (שקלים א, ד. וראו להלן הערה 87 על חכמים כממשיכי הכהנים).

אכן יש לחלק שהם נצרכו להסכמת הקהל, ולפחות במקום אחד (בבא בתרא כא, א, מובא גם בהמשך) מצינו שריש גלותא הוא שהעניק את הזכויות לחכמים. ובעיקר יש לומר כי בשונה ממעמד הכהונה, בדרך כלל הזכות להשתייך ללומדי התורה עומדת ומונחת לכל ישראל, ועל כן אין זו נגיעה, השווה לתשובת החוות יאיר (פא) בדין נגיעה בתקנות העיר, שדבר שהוא "גלגל החוזר בעולם" אינו נקרא נגיעה. ולתשובת בית יהודה (חו"מ יג): "דבנ"ד אפי' היתה תקנה מפורשת עדי ודייני העיר לא מהני מטעם דדוקא בדבר שהוא שוה לכל נפש והנאתו כוללת כעם ככהן משא"כ בכי האי גוונא שאינו נוגע אל הפרט שהיא המתנה שיזכו בה הת"ח ועטרותיהם בראשיה' הם הב"ד יש"צו דפשיטא דבכל אופן אין דנין בדייני אותה העיר בדבר שיש להם בו צד הנאה מיוחדת וזה דבר ברור אמת ויציב ע"פ הדין וע"פ הסברא".

21 בבא בתרא ז, ב - ח, א. ראו להלן דיון בהרחבה, אך כבר אציין שאף שעריכת הגמרא נוטה לפטור החכמים ממס, נכתב שהדבר לא מוסכם והתקיימה מחלוקת. ואף שבבבלי לא נכתב איך הוכרעה ההלכה, סמכויות המיסוי היו בידי הנשיא, ואפשר ללמוד מהמאבק בין רבי יוסי מעוני לרב יהודה נשיאה שהובא בירושלמי (סנהדרין ב, ו ושם רבי יוחנן וריש לקיש הם המפשרים) שאכן רבי יהודה נשיאה הפחית מממון החכמים (וכך לתמוך את לוי' כנגד שפרבר ועוד שטענו כי רבי יהודה נשיאה הוא שפטר את החכמים מכלילא. ראו: י"ל לוי. מעמד החכמים בארץ-ישראל בתקופת התלמוד: היבטים היסטוריים. יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו, עמ' 100-98).

22 אמנם בפשטות וכך פסק הרמב"ם (גזילה ואבידה יא, יג) הדין אמור בכל זקן מכובד, ולא רק בחכם.

23 עדות למימוש הנוהג שמענו מעדותו של רב חמא: "א"ר חמא טרשא דידי ודאי שרי מאי טעמא ניחא להו דליקו ברשותי דכל היכא דקא אזלי שבקי להו מכסא ונקוט להו שוקא" (בבא מציעא סה, א). בנוסף על נקיטת השוק מצינו פה פטור ייחודי למכס, שלא נתפרש במקורות מלבד אזכור בבבא בתרא קסז, א ועבודה זרה ד, א. והשוו מ' בר. אמוראי בבבלי: פרקים בחיי הכלכלה. אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה, עמ' 225-227.

24 ראו קידושין ע, א על זכות הקדימה שנתנה לשמשו של רבי יהודה בן יחזקאל ועל ההתנגדות לה.

25 נחלקו הראשונים (עיינו תוספות נזיר מז, ב; מאירי שם א ובית יוסף יו"ד סי' רנא) מהי הקדימות.

בבתי הדין (גדרים סב, א), ובפדיון שבויים (הוריות שם) ואפילו ביותר מכדי דמיהן.²⁶ זכות נוספת בבתי הדין שמורה להם בהיפוך בזכותם.²⁷ בהתבטאות חריפה במיוחד, הובא בירושלמי (שם ג, ד) כי "כסות אשת חבר" עדיפה על "חיי עם הארץ".²⁸

מלבד אלו שנקבעו כחובה, מימרות רבות משבחות את המסייעים כלכלית לתלמידי חכמים: עושים מלאכתו של החכם (שבת קיד, א ויומא עב, ב);²⁹ מטילים מלאי לתוך כיסו (פסחים נג, ב), ומהנים אותו במאכל ובמשתה ובשאר צרכים (ברכות לד, ב; סנהדרין צב, א). אף משערים בדעת שכיב מרע שמעדיף הוא להותיר את נכסיו לחכם יותר מקרוביו ושכניו (כתובות פה, ב והשוו שם סו, ב באפשרות הנדחית על פוסק מעות לחתנו). ככלל, ניתן לסכם כדברי המהר"ם (שו"ת לבוב עה) "עושי תקנה לצורבא מרבנן בכל ענין".³⁰

2. כבוד כנימוק

כאמור, סיבה אחת להענקת זכויות היתר לחכמים היא לסייע להם לעסוק בתורה; ואנחנו נרצה לבסס את קיומה של סיבה נוספת - כבוד. נמנה סיעת פרשנים שראו את הכבוד כסיבתם של כמה מזכויות היתר:

26 המקור הראשון לכך הוא בספר חסידים (מרגליות) רצ, וראה שם בפירושו. וראו: א' בשן. "מעמדם המיוחד של תלמידי-חכמים לגבי פדיונם משבי: הלכה ומציאות". בתוך: א' הירשברג, ח"ז הירשברג, י' דון, ל' וולר, מ"צ קדרי, מ' בר, פ' ארצי (עורכים), ספר השנה למדעי היהדות והרוח ו. בר-אילן, תשכ"ח, עמ' 238-262; י"י יובל. חכמים בדורם. מאגנס, תשמ"ט, עמ' 398-428.

27 בטור ובשולחן ערוך (חו"מ טו, א) נפסק שיש להפך בזכות תלמיד חכם. הלכה חריגה זו נפסקה בעקבות רבא (שבת קיט, א), ואף שמסבירים שאין הכוונה להטות דין אלא למיצוי השיקולים - הלכה זו קשה. יש לציין שמר בר רב אשי דווקא פסל את עצמו לדון תלמיד חכם (שם).

28 הובא בבית יוסף יו"ד סוף סי' רנא, וראו בש"ך סקט"ז. מבחינה הלכתית דחיית פיקוח נפש מפני כבוד החבר מוקשית, ומבחינה מוסרית, קשה להפריז בעוצמת הקושי שבהלכה לא ידועה זו. נראה שגם היא משקפת מציאות תרבותית אחרת לגמרי שבה ההיררכיה בין חיי אדם לכבוד הייתה שונה בתכלית. לא נכנסתי כאן לשאלת היחס בין עמי הארץ, החברים והפרושים. ואקווה לעסוק בכך במקום אחר, וראו: י' כהן. פרקים בתולדות תקופת התנאים. ירושלים, תשל"ח, עמ' 81-105.

29 רש"י בשבת קשר בין המימרות, אך באוצרות דברי יציב שם חילק ביניהן. הרשב"א (שו"ת ב, רצא) נקט בלשון חיוב: "ואם ת"ח שמניח עסקיו ועוסק במלאכת שמים... בני עירו חייבין לעשות מלאכתו".

30 במקום אחר (פראג תתטו) הוא מביא מרבינו גרשום מאור הגולה: "וה"מ בשאר אינשי אבל צורבא מרבנן [דעסיק] במילי דשמיא [מסתברא] למיעבד תקנתא".

רש"י (גדרים סב, א ד"ה שרו) פירש את זכות הקדימה שנתנה לחכמים בדין תורה: "בשביל כבוד תורתו";³¹ בדומה לכך נימק המאירי (בבא בתרא כא, א ד"ה תלמיד חכם) את זכות החכם לעכב את שאר המוכרים עד שימכור את סחורתו: "לא מן הדין אלא לכבוד תורה";³² ואת זכות החכם בפדיון שבויים יותר מדמיו, פירש הרדב"ז (שו"ת, ב תרכח) מנימוק של כבוד חכמים. העיקרון עולה כבר בתוספתא:³³

אי זהו הדרון שאמרה תורה והדרת פני זקן לא עומד במקומו ולא מדבר במקומו ולא סותר את דברו נוהג בו מורא ויראה משא ומתן בכניסה וביציאה והן קודמין לכל אדם שנ' ואתן אתם ראשים על העם.

(תוספתא מגילה ג, כד)

כבר הזכרתי את קיומם של מגמות סותרות ומורכבות בדברי חז"ל על פרנסה מלימוד תורה, וכאשר הרמב"ם בפירושו המשנה היה צריך להסביר לשיטתו את המקורות שציטטו בתמיכה חומרית בחכמים, כתב:

ואמנם הדבר אשר התיירתו התורה לתלמידי חכמים הוא... כי שתי הפעולות האלה יש שיעשו אותן הסוחרים קצתם עם קצתם על דרך הכבוד, ואפילו לא היתה שם חכמה, ולכל הפחות יהיה תלמיד חכמים כמו עם ארץ מכובד.

(פירוש המשנה אבות ד, ו)

גם האור זרוע, המהרש"ל ופוסקים נוספים³⁴ יישבו את הסתירות בין המקורות בהבחנה בין נתינה בדרך צדקה לנתינה בדרך כבוד. ייתכן שאין ללמוד כאן שהתמיכה בחכמים נועדה לצורך כבוד, אלא שיש בעיה שהחכמים יתבזו בקבלת התמיכה, וגם זו אמירה משמעותית. וייתכן שאכן האבחנה מורה על כבוד חכמים כסיבה לנתינת זכויותיהם.³⁵ את הראיות נחתום בפתיחת הרשב"ץ לתשובתו הארוכה (א, קמב - קמח), שהיא המקור ההלכתי המרחיב ביותר בצד המתירים בפולמוס הפרנסה מלימוד תורה, שבה ביטא היטב את קיומם של שתי הסיבות לתמיכה בחכמים,³⁶ וכך כתב:

- 31 זאת בניגוד לפירוש הרא"ש שם שפירש דווקא כטעם השני "כדי שלא אתבטל מלמודי".
- 32 צריך לומר כי במקורות כאלו ניתן לפרש שהכוונה ב"כבוד התורה" היא שחשוב ללמוד אותה.
- 33 ובדומה לכך בספרי (דברים פיסקא טו) "ואתן אותם ראשים עליכם, שיהו מכובדים עליכם ראשים במקח ראשים בממכר ראשים במשא ומתן ראשים בכניסה ויציאה נכנס ראשון ויוצא אחרון לכך נאמר ואתן אותם ראשים עליכם שיהו מכובדים עליכם".
- 34 מובאים בדברי המהרש"ל (ים של שלמה חולין ג, ט).
- 35 ראו להלן בנספח א שבו אציע כי ההבדל בין שתי מקבילות לפטור הוא שתי הסיבות לתמיכה.
- 36 בדומה כתב הנצי"ב (שו"ת משיב דבר ב, מז): "דת"ח קודם משום שני טעמים, חדא דתועלתו

ואומר כי חובה על כל ישראל לפרנס דרך כבוד לחכמיהם ולדייניהם שתורתם אומנות' כדי שלא יצטרכו להתבטל ממלאכת שמים בשביל מלאכתם וכדי שלא יזדלזלו בפני עמי הארץ מפני עניים ושינהגו בהם כבוד ושורש דבר זה יוצא לנו מן התור' ע"פ מדרש חכמים.

(שו"ת הרשב"ץ א, קמב)

הנה כי כן, גם כבוד חכמים שימש סיבה לקביעת זכויותיהם החומריות.

ג. כבוד: על מה ולמה

1. הַפְּהָנִים וְתַפְשֵׁי הַתּוֹרָה וְהָרַעִים וְהַנְּבִיאִים³⁷

אחר שכבוד חכמים הוא סיבה לתמיכה בהם יש לברר מה משמעותו. כבוד חכמים הוא חובה יסודית שמקורותיה מן התורה³⁸ ויסודותיה בדברי חכמים. מול התנגדויות למעמד החכמים, החשיבו חז"ל את כבודם,³⁹ גינו בחריפות את מתנגדיהם האפיקורסים,⁴⁰ האשימו אותם בחורבן הבית,⁴¹ והענישום בנידויים ובקנסות.⁴²

מרובה רביים, שנית משום דמחויבים הם להוקירו משום כבוד התורה". והשוו לירושלמי בהוריות הנ"ל.

37 ראו: י' ברנד. 'יורו משפטיך ליעקב': הכוהן, החכם והרב כשופטים וכמורי הוראה, בתוך: רבנות: האתגר כרך שני. המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011 עמ' 537-598; ש' הקשר. 'מנהיג, דיין ומורה', בתוך: יצחק איזנר (עורך), איש על העדה: ספר הכינוס למחשבת-היהדות, ירושלים, תשל"ג, עמ' 161-193.

38 ראו אנצ"ת, ע' כבוד חכמים ציונים 25-53. המקורות במקרא ודרשותיהם מלמדים הרבה לענייננו.

39 למרות חשיבותה הרבה של הענווה בעיני חז"ל. ראו על כך: ש' לואיס. ולפני כבוד ענוה: אידאל הענווה כיסוד בשפתם המוסרית של חז"ל. מאגנס, תשע"ג, עמ' 214-251.

40 על משמעות אפיקורס כמזלזל בחכמים דווקא ולא כבעל השקפה אפיקוראית, ראו: ד' שוורץ. "הרב הנזיר על מהות העולם הבא". טללי אורות ז (תשנ"ז), עמ' 195-196. ראו גם בהקדמת הסטייפלר לחיי עולם הקושר בין הדברים, ומסביר שהנחת השם המשותף לכופר בעיקרי אמונה ולמבזה חכמים היא "משום שבאמת בכל אחד, שהמבזה תלמידי חכמים שהם יסוד מקבלי האמונה הוא בכלל כפירה ר"ל".

41 וראו גם המובא בירושלמי (חגיגה א, ז) על נטורי קרתא (שומרי העיר) האמיתיים שהם המלמדים תורה ולא השומרים פיזית. הדברים מלמדים אף שנראה כי נאמרו במגמה פולמוסית מול קנאי התקופה.

42 ראו אנצ"ת ע' כבוד חכמים ציונים 70-83.

נראה שלכבוד החכמים יש כמה מטרות, התלויות בגישות שונות לתפקיד וייעוד לומדי התורה; מרבנים וכלי קודש דרך יושבי בתי המדרשות עד הגאון המתבודד.

2. מטרות

במקורות נאמרו כמה טעמים לכבוד חכמים. אחלקם לארבעה עקרוניים:

א. ביסוס הסמכות התורנית: על ידי הנורמה הציבורית של הענקת כבוד מתבססת הסמכות התורנית של חכמים, הן בפסיקה והן בלימוד ובחינוך. לטעם זה יש צורך בכבוד לחכמים על מנת לבסס את סמכותם בפסיקה ההלכתית. כך כתב הרמב"ם:

ברורה גם התועלת של כיבוד חכמי התורה, כי אם אין משתרשת
בנפשות הערצה כלפיהם, לא יישמע קולם באשר לדעות ולמעשים
שאליהם הם מדריכים.

(מורה נבוכים ג, לו)

יש צורך נוסף, והוא ביסוס הנהגתם בעוד תחומים תורניים, משנתם החינוכית⁴³ ודרכם הלימודית. הרמ"ע מפאנו (שו"ת עא) הציע כך: "אפשר לומר דכבוד חכם אינו אלא מדין רבו דסתם חכם שצותה תורה עליו הוא כדי שתורה יבקשו מפיהו". הפונקציה של כבוד חכמים היא שייבקשו תורה מפיהו. לפי גישה זו, החובה הציבורית לתת כבוד לחכמים דומה באופייה לחובת התלמידים לתת כבוד למורים. ב. ביסוס הנהגתם הפוליטית של החכמים:⁴⁴ הצורך בכבוד הוא בשביל הנהגה הכוללת גם את הזירה הפוליטית.

גישה זו אנו מוצאים בדברי רבינו יונה שהרחיב לעסוק במעמד החכמים ובכבודם,⁴⁵ ובשני סימנים בשערי תשובה (ג, קמז-קמח) הוא מציע טעמים לכבוד

43 על הצורך בביסוס שכזה ראו דוגמאות ב: ש' הקשר. "מנהיג, דיין ומורה" בתוך: י' איינר (עורך), איש על העדה: ספר כינוס למחשבת היהדות. ירושלים, תשל"ג.

44 ההגדרה וההבחנה בין הדתי ואף ההלכתי לבין הפוליטי בעייתית מאוד. דון יחיא מציע שלושה קני מידה בין הנהגה דתית לחלופית פוליטית: הכישורים הנדרשים; האמצעים והמשאבים שעומדים לרשות ההנהגה; טבען של הפונקציות הנדרשות. ראו מאמרו: א' דון יחיא. "מנהיגות דתית ומנהיגות פוליטית" בתוך: א' בלפר (עורכת), מנהיגות ורחינות בישראל. דביר, תשמ"ב, עמ' 106-130. וראו גם אצל לוי, מעמד החכמים (לעיל הערה 21) המגדיר את חכמים כמעמד, שאינו נבדל ככת ואינו פוליטי כמפלגה.

45 את רבינו יונה ניתן לראות כאחד ה"חכמים הראשונים בורחין מלהתמנות ודוחקין עצמן הרבה שלא ישבו בדין עד שידעו שאין שם ראוי כמותם ושם ימנעו מן הדין תקלקל השורה" (רמב"ם סנהדרין ג, י). כפי שהראה ספטימוס, מאבקו של רבינו יונה על שלטון התורה היה כנגד שלטון וכוה שהיו בידי אנשי אצולה לא ראויים, ראו: B. Septimus. "Piety and

חכמים. "בהתהדר החכמים ובתתם עליונים, דבריהם נשמעים, ויילו עליהם העם כולו וידמו למועצותם". הטעם המרכזי לכבוד הוא שיהיו "דבריהם נשמעים". נראה כי בדברי רבנו יונה יש התייחסות למעמד הכללי של חכמים בחברה בתור ראשי הקהל: "וילו עליהם העם וידמו למועצתם". כלומר, לא מדובר רק בסמכות התורנית של חכמים אלא גם בזו הפוליטית. חכמים הם ראשי "המועצת", ולא רק מורי הוראה או אבות בית-דין.⁴⁶

ג. חינוך לתורה: רבנו יונה כתב (שם) טעם נוסף לחובת כבוד חכמים, שעל ידי הכבוד הם הופכים מנהיגות מעצבת עבור העם כולו: "בראות בני אדם את כל כבודם, ילמדו לקח לנחול כבוד, ותרבה הדעת. כדי שירצו להדמות להם ותרבה החכמה בישראל". כלומר, לכבוד החכמים יש אפקט חינוכי. על ידי הכבוד, הציבור מראה מה מוערך בעיניו, ומעודד אנשים ללמוד תורה. כך חינוכו לתורה את בנו של רבי אלעזר ברבי שמעון שהתקשה ללמוד: "חכים עבדו יתך וגולתא דדהבא פרסו עלך ורבי קרו לך" (בבא מציעא עה, א).⁴⁷

ד. כבוד לשם כבוד. ההסבר האחרון והעיקרי של רבינו יונה הוא שהכבוד מגיע לחכמים מצד עצם מעלת התורה. לימוד התורה הוא מטרת ויעוד הבריאה, ולפיכך, הוא דבר שראוי לכבוד מצד עצמו. כלומר, הכבוד אינו משרת פונקציה

Power in Thirteenth Century Catalonia". In I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature* vol. 1. Cambridge: Harvard University Press 1979, pp. 217-219

יש מקום לעיין בגישה זו לנוכח דרכו בשערי תשובה, שבה, לטענת תא-שמע, הציג לראשונה את העיסוק בקביעה המוסרית כעניין של העם ולא רק של האליטה המלומדת. ראו: י"מ תא-שמע. כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים כרך ב - ספרד. מוסד ביאליק, תשס"ד, עמ' 131.

מעניין לציין שבפירושו לאבות (א, 1) מפרש רבינו יונה את האמרה "עשה לך רב וקנה לך חבר" כלפי הרב - שיקנה חבר להיוועץ עמו. בהתאמה לסמכות הרב, לשיטתו, אכן יאה לרב חובת ההיוועצות.

46 הכוח הפוליטי יכול להתממש ברמות שונות על רצף בין ייעוץ מוגבל כדוגמת התיאור באבקת רוכל (להלן הערה 79), דרך הנחייה מחייבת כשליטה מטעם המלכות, ועד שלטון היירוקרטי (שלטון נציגי הא-ל) מתגמל או שליטה תיאוקרטית מעצבת.

47 עיינו בחיבור יון מצולה (קראקא תרנ"ו, עמ' 64) שם מתואר כבוד רב שניתן לראשי הישיבות כדי לחנך שאר לומדי התורה, "ומזה נתקנאו כל החכמים והיו לומדים בתמידות, שיבואו גם כן לידי מעלה זו להיות ראש ישיבה באיזו קהלה, ומתוך שלא לשמה בא לשמה ומלאה הארץ דעה", אך יש לציין כי כנראה זו אידיאליזציה.

חברתית אחרת, אלא הוא חובה עצמית.⁴⁸ האינסטרומנטליות שבהסברים הקודמים אינה נוכחת כאן.⁴⁹ חובת הכבוד נכונה ללמדן המתבודד בחדר לימודו⁵⁰ בדיוק כמו לחכם הנושא במשרה ציבורית. כבוד לומדי התורה הוא כבוד התורה, והתורה ראויה לכבוד מצד עצם מעלתה.

3. האמצעי

אם באנו לדון כיצד לכבד תלמידי חכמים - הכבוד משתנה ואינו גדור, כיוון שהוא רגש סובייקטיבי⁵¹ המשתנה בין הבריות⁵² ומתחלף עם רוחות הזמן. אי לכך, הדיון ההלכתי נורמטיבי על התמיכה בלומדי תורה אינו יכול להתעלם מהיבטים היסטוריים (ראו נספח ב) וריאליים.⁵³

48 אני מכליל בגישה זו לימוד תורה כקיום העולם, גישה שעיקרה בדרישת חז"ל (עבודה זרה ג, א, ועוד) את המקרא "אם לא בריתי יומם ולילה חוקות שמים וארץ לא שמת" (ירמיהו לג, כה), והתעצמה בכתבי נפש החיים (ד, יא ועוד), מכיוון שמעשיהם במישור רוחני שמנותק ממעשי האדם הגשמיים. בגישה זו התרומה ללומדי תורה נושאת ערך עצמי. השוו כתובות קיא, ב וויקרא רבה (וילנא) כה, א.

49 במדרש ניתן ללמוד על הבחנה דומה: "ד"א ועניים מרודים תביא בית אלו תלמידי חכמים שנכנסים לבתי עם הארץ ומרוים אותם מדברי תורה לכך נאמר ועניים מרודים תביא בית... ד"א ועניים מרודים תביא בית אלו תלמידי חכמים ותלמידיהם שמורים לישראל טומאה וטהרה איסור והיתר ומלמדים אותן לעשות רצון אביהם שבשמים" (ויקרא רבה (וילנא) לה, ג). להבחנה קרובה ראו: ר"מ אברהם. "על שתי דמויות של תלמיד חכם - הרב עבור הקהילה או הקהילה עבור הרב". בתוך: י"צ שטרן וש' פרידמן (עורכים), **רבנות: האתגר כרך שני**. עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה, 2011, עמ' 815-842.

50 הנחת פרישה מוחלטת מהציבור צריכה עיון, וראו אורות הקודש ג, "הפרישות ודרך הממוצע" (עמ' רסז-רסט). וראו: לוין, מעמד חכמים (לעיל הערה 21), עמ' 71-73; ר' קלמין. "קדושים וחכמים בשלהי העת העתיקה". בתוך: י"ל לוין (עורך), **רצף ותמורה: יהודים ויהדות בארץ ישראל הביזנטית-נוצרית**. ירושלים, תשס"ד, עמ' 210-232.

51 וראו: ת' סוברן וא' פלדמן. "קווים לדיון סמאנטי במושג 'כבוד'". בתוך: ר' בן-שחר, ג' טורי ונ בן-ארי (עורכים), **העברית שפה חיה ה**. אוניברסיטת תל-אביב, 2010, עמ' 313-324.

52 אכן מראש יש להדגיש שלעולם אין דעת הבריות שווה והכוונה לדעות רווחות. כך גם בעניין הכבוד והנראות הציבורית אנו מוצאים מצד אחד את הקפדת החכמים על לבושם עד שנאמר כי "כל תלמיד חכם שנמצא רבב על בגדו - חייב מיתה" (שבת קיד, א); ומצד שני גם דוגלים ש'בשעת המפזרים כנס' ומכילים גם קצוות כמו בן עזאי "אם מנבל אדם עצמו על דברי תורה ואוכל תמרים חרובים ולובש בגדים צואים ויושב ומשמר על פתח של חכמים כל עובר ושב אומר שמא שוטה הוא זה לסוף אתה מוצא כל התורה כולה עמו" (אבות דרבי נתן נוסחא א א).

53 מתוך הנחה שהגישה ההלכתית המסורתית אינה נזקקת לכלים אלו. אמנם בעיסוק בשאלה

לענייננו, היתבעותם התכופה של אנשי הרוח על (אי-)תרומתם לתל"ג, לא הייתה קורית בעידן אחר, יצרני פחות - בזמנים שהפרודוקטיביות או הפריון הרוחניים נחשבו יותר מאלו שבגשם. בעיתים כעת העתיקה לא נחשבה המלאכה; החכם או האציל התכבדו באי-מלאכה ועבודה,⁵⁴ עד שנאלץ סולון, החכם והמחוקק האתונאי, לחוקק על כבוד המלאכה ולקבוע עונשים לבטלים ממנה.⁵⁵

אם באחד מן הזמנים חכם שממומן בכסף של אחרים הוא מכובד, לשעה אחרת עלולה התמיכה להתהפך כחרב פיפיות ולגרום לחוסר כבוד ולביזיון. לביזיון שבהצטרפות לתמיכת האחר, ולחוסר כבוד מצד המציאות שמעמדם הכלכלי של הנתמכים יהיה נמוך.⁵⁶ או אז, באותו נימוק של כבוד יהיה צורך לאסור הישענות על כספי ציבור לשם לימוד התורה, או שסמכותם הרבנית או הריבונית על הציבור שמממן אותם עלולה להיפגע.⁵⁷ כפי שאכן התנגדו מסיבה זו רבי סעדיה גאון והמהר"ל⁵⁸ לתמיכה בלומדי התורה בטענה ש"חֲקֻמַת הַמִּסָּן בְּזוּיָה וְדַבְּרֵי אֵינָם נִשְׁמָעִים" (קהלת ט, טז).⁵⁹

הפרנסה מלימוד תורה דרך המלך היא להבחין בין הדורות, כפי שעולה לא מעט מהמקורות שהבאתי במאמר. למשל בדברי האברבנאל (נחלת אבות ד, ה): "אבל שאר החכמים מהאחרונים התיירו בזה הרצועה מפני צורך הזמן".

54 בהקשר שלנו ראו בדברי הרשב"ץ שהבאתי לעיל. אציין כי הרמב"ם בהתנגדותיו לפרנסה מלימוד תורה מדגיש את חשיבות המלאכה, ואפשר שחששו העיקרי היא מפחיתות המלאכה ואי-יישובו של עולם. דבר זה מתיישב היטב עם מה שהבאתי מדבריו לעיל על היתר דרך כבוד, ועל הבעייתיות הכפולה שבפרנסה מלימוד תורה. אפשר גם שלנגד עיניו עמדה המגמה המתגברת של התערבות השלטון בדת האסלאם. וראו: נ' לבציון. "בין עולמא לשליטים במדינה המוסלמית". בתוך: י' גפני וג' מוצקין (עורכים), **כהונה ומלוכה: יחסי דת ומדינה בישראל ובעמים**. ירושלים, תשמ"ז, עמ' 115-121.

במחקר תלו את התנגדותו של הרמב"ם במאבק עם מומסד הגאונים הבבלי או עם אירועים שהתרחשו במצרים. ראו: מ"ע פרידמן. "הרמב"ם זוטא והמוקדמים". ציון ע (ג-ד), עמ' 498-499; י' בלידשטיין. "תורה בשכר - שיטת הרמב"ם". בתוך: צ' הבר וז' כהן (עורכים) **מברכת משה ב, מעלה אדומים, תשע"ב**, עמ' 496-515. ראו אצל בלידשטיין שם את דברי רות על ירידת קרנה של הגאונות בשל סבסודה על ידי הציבור, ואת ההשוואה לאסלאם. לגבי מה שציין בלידשטיין שלא מצא את החשש במקורות היהודים, ראו בירושלמי בסנהדרין שהבאתי בהערה 21.

55 ראו: פלוטארכוס. **חי אישים: אנשי יוון**, תרגם א"א הלוי. ירושלים, תשמ"ו, עמ' 29, 59-60. להרחבה ולמקורות נוספים ראו: מ' איילי. "ההתייחסות הערכית למלאכה בספרות חז"ל". בתוך: **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל** א (ד), 1982, עמ' 8-11.

56 "אף על פי שאתה רואה את בני תורה עניים ומדולדלים הוי נוהג בם כבוד שהתורה נתונה לתוכו" (תנחומא (ורשא) ויקהל ז).

57 כאן צריך להדגיש כי הנזק הפוטנציאלי לסמכות הרבנות אינו רק מהזדקקות לתרומות ממוניות מהציבור, אלא גם הצורך בהכרה הציבורית יכול לפגום. כשאנו אומרים שלביסוס

ד. מאי ולמי אהני רבנן: סיכום ונגזרות

שורת הדברים: בתמיכה בלומדי תורה יש משקל משמעותי לכבודם. הצגנו ארבע אפשרויות שונות בשאלה מהי מטרת הכבוד, התלויות בייעודם של לומדי התורה. על צורת הכבוד אמרנו שאינה קבועה וגדורה. נציין ונדגים כמה נגזרות מן הדברים:

הטעמים השונים לכבוד חכמים אינם סותרים בהכרח, אלא יכולים להתקיים יחדיו כהיבטים שונים בתפקיד הרבנים ולומדי התורה. ברם, השוני בטעמים עשוי לגזור שהגשמתם למעשה תהיה באופני פעולה שונים המשתנים בהתאם לאדם ולזמן.

לשם הדוגמא נוכל לומר כי ניסיון לבסס את סמכות חכמים בהנהגה הפוליטית עלול לערער את סמכותם ההלכתית, שתיצבע בגוונים פוליטיים; ברוח טענתו הידועה של טוקוויל על שקיעתה של הדת באירופה לעומת עוצמתה באמריקה, שבזו האחרונה תוחמו הדת והפוליטיקה באופן יחסי.⁶⁰ לגישה כזו,⁶¹ התבססות (או התבוססות) פוליטית עלולה להרחיק את העם מאהבת התורה וקיום מצוותיה, מה שיפגום גם בכוח ההלכתי, גם בהשפעה החינוכית, ולבסוף גם בהשפעה הפוליטית עצמה.

מעמדם זקוקים החכמים לכבודם ולהכרה בהם, אנו מפחיתים מסמכות אבסולוטית שעומדת בכוחות עצמה, וגם כך הם יחששו לבקר ולדון כדי לזכות במעמד ציבורי.

כמדומני שניתן לראות כי אבוי חשש לזה, ולדעתו על החכמים מוטלים כל ענייני העיר (מועד קטן ו, א); מסיבה זו כנראה הם צריכים להזהר מנהיה אחרי העדר כשאר בני העיר ("התקרנות"): "האי צורבא מרבנן דמרחמין ליה בני מתא, לאו משום דמעלי טפי, אלא משום דלא מוכח להו במילי דשמאי". (כתובות קה, ב, והשוו תענית כד, א). כשאומרים שתלמיד חכם צריך לפרסם את עצמו, מסייג אבוי שהכוונה להעמיד דברים על דיוקם במקרה שמעריכים אותו כבקיא יותר ממה שהוא.

הריטב"א (מובא במדרש שמואל אבות ד, ח) הוסיף שאף הציבור עצמו מואס בחכמים שמקלים ראש בפניו, ושונא אותם שנאה רבה. כלומר, אפילו ברמה הפרקטית זו טעות.

ראו: אמונות ודעות י, יא; דרך חיים למהר"ל א, י וקרן אורה נדרים סב, א. על הירידה במעמד הגאונות בעקבות הסבסוד ראו אצל בלידשטיין (לעיל הערה 54).

האברבנאל (נחלת אבות ד, ה) גם חשש לזה וכתב שני צעדי מניעה: שהתמיכה תהיה לצרכים הכרחיים בלבד ולא למותרות, ושהתמיכה תהיה ציבורית ולא פרטית.

במדרש נמצאת התנגדות לאמירה זו: "אמר ר' יוחנן וכי חכמתו של ר' עקיבא שהיה מסכן בזויה היתה, אלא זה זקן שהוא יושב ומסכן בדבריו, כגון זקן שהוא יושב ודורש (דברים ט"ז) לא תכירו פנים והוא מכיר, (שם) לא תקח שחד והוא לוקח, לא תלוה ברבית והוא מלוה" (קהלת רבה (וילנא) ט, טז).

60 א' דה-טוקוויל. הדמוקרטיה באמריקה, תרגם אהרן אמיר. שלם, תשס"ח, עמ' 310-317.

61 להרחבה בשאלה זו, ראו: ד' סטטמן וג' ספיר. דת ומדינה בישראל: עיון פילוסופי-משפטי.

ידיעות ספרים, 2014, עמ' 104-15.

אם כן בשאלות השונות על ההטבות הכלכליות הניתנות לחכמים - לדברינו צריכות ההטבות להינתן באופן שיגרום לכבוד והערכה אליהם וירומם את מעמדם. אינו דומה הכבוד שבמימון ציבורי את מוריהם הרוחניים ופוסקי ההלכה, למימון מנהיגים פוליטיים או נזירים מופרשים.⁶²

בשאלת מקור המימון - האם זו חובת ציבור או מצוות יחידים: אין ספק שתורת איש התורה הבודד אינה מחובות הקהל,⁶³ אך בהחלט סביר להניח שזו שהרבים צריכים לה תמומן על ידי הציבור.⁶⁴ אולם גם במימון הציבור, יש מקום להבחין בין מנהיגות תורנית היכולה לבקש מהציבור את תמיכתו,⁶⁵ למנהיגות פוליטית שיש בכוחה לתבוע ולכפות את מימונה. כאן נשאלת השאלה מה משמעותה של המדינה היהודית ביחס לשאלה זו. בהיות המדינה מודרנית, נגרת השאלה עם ואחר השאלה המשמעותית ביותר - השפעתה של המודרנה על הסוגיה כולה.

62 וראו: א' אופנהיימר. "מעמד החכמים בתקופת המשנה: מדמויות מופת למנהיגות לאומית-רוחנית". בתוך: י' גפני (עורך), קהל ישראל: השלטון העצמי היהודי לדורותיו - העת העתיקה. ירושלים, תשס"א, עמ' 85-102.

63 וכמו שכתב החתם סופר בנוגע לשאלה האם מותר להפקיע לולב מאדם כדי שהציבור כולו יוכל לקיים מצוות ד' מינים: "לצאת מצות ה' בממון חברו, זה לא עלה על דעת מעולם, וכן לא עלה על דעת שאם באמת המצוה באה בעבירה שיהיה חילוק בין רבים ליחיד, זה לא שמענו" (שו"ת, קובץ תשובות ז). גביית מס מהציבור לצורך לימוד תורה אינה שונה, והיא אף גרועה מכך כיוון שאין חובה על האדם להיבטל מפרנסתו לצורך לימוד תורה.

64 "מי שצריך לו עם קדוש יפסע על ראשי עם קדוש, מי שאין צריך לו עם קדוש היאך יפסע על ראשי עם קדוש" (יבמות קה, ב).

65 יש להיזהר מאיבה העלולה להגרם מכפיית תמיכה; הן מעצם האיבה והן בסתירתה לכבוד המבוקש כאן. אף שכבוד אינו חיבה, וההפך מכבוד הוא ביוזי ולא איבה - המרחק ביניהם קצר.

לזין, מעמד חכמים (לעיל הערה 21), עמ' 84, הציע כי מקרים שהיו בטבריה ובהם הפגינו עמי הארץ את איבתם לחכמים - קרו בשל הזכויות המיוחדות שהוענקו להם או שדרשו לעצמם. זאת לאור סיפור מכונן שהתרחש בטבריה, שבו נדרשו עמי הארץ לשלם את מס הכלילא (מס ההכתרה, שעד המאה השלישית נהיה להיטל קבוע) למלכות, והואשמו כי פורענות זו באה מחמתם "שאינן פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ" (בבא בתרא ח, א). אולם כמו שלזין עצמו כתב שם, ייתכן שהייתה זו עוינות נגד חכמי בבל, ועוד יש לעיין הרבה על הנאמר על טבריה; בעיקר בדברים בין רבי לאנטונינוס על הפיכת טבריה לקלניא - מושבה פטורה ממס (עבודה זרה י, א). בכלל, גם הוויתור על המעמד והזכויות נתפס כגורם לשנאה. ראו למשל מגילה ח, א, ובדברי הריטב"א לעיל הערה 57.

בשאלת שיעור המימון - אם נשאל על דרכה של תורה האם היא פת במלח או חופפת לגְדֻלָּה: נבחין בין הפרוש לבין מינוי תורני ציבורי.⁶⁶
לגבי כמות הלומדים הנתמכים - האם כל מי שמלאו ליבו ללמוד תורה זכאי להתמך?⁶⁷
זו גישה שיכולה להתקיים לפי הסיבה הרביעית, אך אינה יכולה להיות אם המגמה היא לגדל מנהיגים ופוסקי הלכה.

66 ראו חולין קלד, ב; סוטה מ, א וברש"י: "מנהג הוא מי שהוא ראש ישיבה היו מגדלין אותו משלהן ומעשירין אותו כדאמרינן לגבי כהן גדול בסיפרא וביומא (דף יח, א) והכהן הגדול מאחיו גדלוהו משל אחיו" (תענית כא, א ד"ה מליך רבי יוחנן). כך עולה גם בפירושו בהוריות (י, א ד"ה נתן), אך שם נידון הקשר בין חכמה לפרנסה וגם לשררה והדברים נתנו להתפרש בכמה פנים.

67 קשה לאמץ גישה זו מכל בחינה, וגם ברמה הפרקטית. על כמות החכמים בזמן חז"ל ראו דיון אצל לוי (לעיל הערה 21).

נספח א. פטור חכמים ממיסים

חכמים נפטרו מתשלומי מיסי בטחון; מקור הפטור בשתי סוגיות בבבלי.⁶⁸ בדברים הבאים אטען לעריכה מכוונת שחילקה בין הסוגיות על פי שתי הסיבות שהוזכרו למעלה. בסוגיה אחת הפטור ניתן לכבודם של החכמים, ואילו במקבילתה נאמרה ההטבה הכלכלית ככלי פרקטי לסיוע ללומדי תורה.

1. המקור בכבא בתרא

המקור העיקרי נמצא במסכת בבא בתרא (ז, ב - ה, א) בהקשר של מדיניות ציבורית - חובות בני העיר. נאמרו שם כמה פרטים, ובפרשנותם דנו ונחלקו הראשונים והאחרונים. לא נרחיב בדברים⁶⁹ ונכתוב כי שורת הדין היא שחכמים פטורים מתשלומי מיסים על הוצאות ביטחוניות, ושהטעם לכך (וכמה פסוקים נדרשו לכך כאסמכתא) הוא ש"רבנן לא בעי נטירותא" - חכמים אינם צריכים שמירה כי יש עליהם השגחה מיוחדת, ו"אין פורענות בא לעולם אלא בשביל עמי הארץ".

דברים אלו קשים מכמה צדדים ובעיקר משתי שאלות עקרוניות:

- ❖ ההלכה מסווגת כמשפטית,⁷⁰ ונשאלת השאלה: האם אמירה מטאפיזית יכולה להיות נתון במשפטי הממון?
- ❖ על פי עקרון כלליות החוק כל בני העיר מחויבים במימון ההוצאות הביטחוניות (שגדריהן נקבעו באופן דיפרנציאלי, כתלות במידת ההנאה והיכולת של המשתמשים), ואם אדם פרטי יישמר בעצמו - הוא לא ייפטר מתשלום ציבורי.⁷¹ אם כן, מדוע חכם, הנשמר על ידי השגחה - ייפטר? שאלה זו נשאלה על ידי החתם סופר בחידושיו על אתר, ואפשר להוסיף על כך שפטור החכמים אינו מוחלט, שכן כתבו החזון איש (ח"מ, בבא בתרא ה, יח) ור' משה פיינשטיין (דברות משה בבא בתרא יב, לח) כי בעיר שכולה חכמים או שאינה יכולה להחזיק את עצמה כלכלית - חכמים חייבים לשלם מס.

68 אזכור נוסף נמצא בכבא מציעא קח, א.

69 להרחבה ראו: עינים למשפט שם; שו"ת יביע אומר ז (ח"מ), י. שו"ת ציץ אליעזר ב, כה.

70 ודאי אם מקור חיוב המס הוא משותפות אנשי העיר, כפי שנראה היטב בדיני העיר במשנה שם, וכך הביא ונימק הרמ"א חו"מ קסג, ג ו-ו; קעו, כה. אפילו זו תקנת הציבור מדין הפקר ב"ד (עיניו מרדכי בבא בתרא תפ, ואנצ"ת ע' טובי העיר, ציונים 124-152) או מדינא דמלכותא - עדיין מסתבר לסווגה כהלכה משפטית.

71 כפסק הרמ"א: "כל צרכי העיר אע"פ שמקצתן אינן צריכין כגון בית חתנות או מקוה וכדומה אפ"ה צריכין ליתן חלקן" (חו"מ קסג, ג).

דברי החזו"א ור' משה פיינשטיין מוסיפים לקושי הראשון - מדוע בעיר שכולה חכמים לא יסתפקו בשמירה ההשגחית, כיון ש"רבנן לא בעי נטירותא"?⁷²

2. המקור בנדריים

קושי נוסף עולה מהמקבילה במסכת נדרים, ששם הדיון על פטור ממס עולה בהקשר של שימושים בכרתה של תורה:

אמר רבא שרי ליה לצורבא מרבנן⁷³ למימר לא יהיבנא אכרגא דכתיב (עזרא ז, כד) מנדה בלו והלך לא שליט למירמא עליהון וא"ר יהודה מנדה זו מנת המלך בלו זו כסף גולגלתא והלך זו ארנונא. ואמר רבא שרי ליה לצורבא מרבנן למימר עבדא דנורא אנא לא יהיבנא אכרגא מ"ט לאברוחי אריא מיניה קאמר.

(נדריים סב, א - סב, ב)

הדיון הפרשני בדברי רבא עוסק בעיקר בלגיטימיות האמירה "עבדא דנורא אנא", אולם לי קשה קושי אחר. הסוגיה בנדריים שעוסקת גם היא באותו פטור לחכמים, כלל אינה מזכירה את הסוגיה בבבא בתרא,⁷⁴ ובמיוחד לא את הטעם שנכתב בה - "רבנן לא בעי נטירותא".

הקושי בהתעלמות מהסוגיה בבבא בתרא גדל עוד יותר כשרואים כי על פי הסוגיה בנדריים לא ממש ברורה היכולת של החכם להפטר ממס, וזו נשמעת כהתחמקות מחוכמת שגילו לחכם⁷⁵ שביכולתו לעשות זו.⁷⁶ ולא כבסיס במדיניות הציבורית שאין מטילים מס על החכמים, כמו שעולה מן הסוגיה שבבא בתרא.

72 החזו"א ור' משה הקשו כיצד סומכין על הנס, ומדוע אין חוששים שיגרום החטא, ונראה שלכך כווננו.

73 מכאן מקור נוסף לשאלה מי הלומדים הזכאים לתמיכה. בשו"ת ציץ אליעזר (ב, כה) דקדק מהמונח צורבא מרבנן שמדובר גם בלומד צעיר ולא רק במי שהגיע לדרגת רבנן, ובגמרא עצמה מצאנו בדיקה לגבי הזכות הייחודית שנתן ריש גלותא להקדים את מכירות התלמיד חכם לאחרים. ראו קובץ שיעורים בבא בתרא עג. ובמצוות בני העיר לעשות מלאכת החכם. בראשונים ובאחרונים נאמרו שיטות שונות בשאלה זו. וסיכם זאת מהר"י מברונא "דלאו כל תורתו אומנותו שוים ולא כל ת"ח שוים אלא הכל לפי הזמן והענין והמקום והאדם" (שו"ת קב).

74 מלבד אזכור מקור אחד מהכתובים: "מנדה בלו והלך לא שליט למרמא עליהום" (עזרא ז, כד).

75 אפשר שמכך למד הר"ן כי ההיתר לומר "עבדא דנורא אנא" נאמר לכל אדם ולא רק לצורבא מרבנן.

76 גם ההידרשות לעבדא דנורא - כהני האש שכנראה אלו אנשי הדת הזווראסטריית, אומרת דרשני. הראשונים התקשו בלגיטימיות שבהתחזות לעובדי אלילים, והיו שפירשו את האמירה כ"אנחנו עבדי האש" הנאמרת במקרא על הא-ל. הרב דב ליאור אמר לי שהוא רואה

3. הא לכבוד הא לממון

ייתכן כי כוונת התלמוד בעריכת שתי הסוגיות לסמן שתי סיבות לפטור המיסים, הלוא הן שתי הסיבות שהזכרתי בתחילת הדברים לכלל זכויות החכמים. הסוגיה בנדרים עוסקת בשימוש הפרקטי בפטור ממס, כפי ההקשר בכלל זכויות החכמים המוזכרים שם; הסוגיה בבבא בתרא עוסקת במקום של החכמים בציבור (כחלק מהעיסוק במדיניות ציבורית בניהול העיר⁷⁷), ומטרתה העיקרית היא ביסוס מעמדם בציבור, שאותו היא מבססת בטיעון מטאפיזי של הגנה ניסית שהם מספקים.⁷⁸

אפשר לראות כך את הסבר האחרונים לקושיות לעיל. אכן אין זה דין משפטי בין בני העיר אלא תקנה ייחודית לכבוד החכמים. כך ענה ר' משה פיינשטיין:

את דברי רבא כהשתמשות בדינא דמלכותא שפטרו ממס את כהני הדת. פירוש זה מיישב כמה קושיות ומתאים היטב לכפילות האמירה.

בזק (י' בוק. הלכות מיסים במקורות העברים. ירושלים, תשכ"ד, עמ' 80-81, 108) הבין שזו השוואה למעמדם של כהני הדת, שכן הנוהג הפרסי היה (כפי שהביא שם) לפטור כוהנים ממס; והשלטון הרומי פטר את הפילוסופים, הסופרים והרופאים. וראו גם אצל לוי, מעמד החכמים (לעיל הערה 21, עמ' 31, 103), שגם הוא ראה כך את דברי רבא, ובהפניותיו על השתלשלות פטורי המס הרומאים, ובהמשך על ההגבלה הרומית לנושאי משרות בשל הפטור ממס. ראו גם עבודה זרה ד, א על הפטור ממכס שנתנו הנוצרים בקיסריה לרב ספרא בעקבות עדות על גדולתו התורנית.

77 המשמעות של העיר בהקשר זה מתבארת במיוחד לפי דברי לוי שתהליך העיור היה גורם מרכזי למיסוד מעמדם של חכמים בחברה הישראלית. השוו לדברי הירושלמי בחגיגה (לעיל הערה 41) על נטורי קרתא. ייתכן שקשורים לכך דינים שנאמרו על חבר עיר ועל תלמידי חכמים. ראו למשל רש"י מגילה כז, ב ד"ה חבר עיר, וחקירה בפני עצמה היא.

ייתכן שעניין העיר הוא לתת לחכמים זכויות אזרחיות של בני העיר, ראו בציף אליעזר ב, כה וראו בדברי מהר"ם מברונא: "בכל מקום שבאים לדור חשובים כבן אות' העיר" (שו"ת רנד). גם יעקב כ"ץ כותב על "נוהג לוותר לגבי תלמידי חכמים על סייגים המגבילים את זכות הבחירה וההתמנות בקהילות ובארגונים העל-קהילתיים. הלמדנות באה כאן במקומם של ההון, של חזקת היישוב, וכדומה" (יעקב כ"ץ. מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים. מוסד ביאליק, תשי"ח, עמ' 242).

גורם נוסף לשדרוג מעמד החכמים, שמצביע עליו לוי, הוא רבי יהודה הנשיא, וכמובן המקור המרכזי לכך הוא בסוגייתנו. ראו על כל זה אצל לוי, מעמד חכמים (לעיל הערה 21), בעיקר בעמ' 8-22.

78 וראה דברי המגיד לרבי יוסף קארו: "עכשיו אין בני העולם מחשיבים לומדי תורה מפני שאין נעשים ניסים ומופתים על ידם כמו בימים הראשונים" (מגיד מישרים [קארו] מקץ).

וצריך לומר שהוא מזכותי ת"ח שהטילה התורה על הקהל... וכן משמע מהרמב"ם... שגם מה שפטורין ת"ח מבנין החומות נקט בהדי דברים שזכתה התורה לת"ח ואם היה זה משום דלא צריכי ממש לא היה שייך למנקט בהדייהו. (דברות משה בבא בתרא יב, לח)

כלומר, אין כאן פטור משפטי מחמת שרבנן לא בעי נטירותא, אלא זכות שנתנה לחכמים. מדוע אם כן נאמר ש"רבנן לא בעי נטירותא", ולא הסתפקו בפטור כמו במקבילה בנדרים? דבר זה משתלב היטב עם טענתי שהמוטיבציה בסוגיה שם הייתה כבוד התורה. ואכן כך סיכם בחדות בשו"ת שרידי אש:

כל עניין פטור המסים הוא רק מצד כבוד התורה, וכל הדרשות שבאו בגמ' ב"ב אינן אלא אסמכתא בעלמא.⁷⁹

(שו"ת שרידי אש א, קלח)

79 "היית מכובד מהקהל שלא הטילו עליך מס ולא מעמס" כתב רבי יהודה אבן תיבון בצוואתו (ברלין תר"ב, עמ' 7). כמו שהראתי, הבנת השרידי אש שפטור המס לחכמים נועד לכבדם, מבוססת היטב בסוגיה. ראו גם ב"כתר תורה" ספר שכתב רבי שמואל די אבילה לבסס את פטור חכמים ממס, ובלשונו שם (עמ' יט), "זה הזמן אשר רבו בו עבדים המתפרצים על אדוניהם התלמידי חכמים להכניסם בעול המס". וראו גם: בפרשנות המאירי בבא בתרא שם. שו"ת שבות יעקב (א, עד) שכתב על פטור המס לחכמים "וזהו חיזוק לעמוד התורה וכבוד התורה ולומדיה". ועוד עדות ניתן לראות במאבקים סביב התמיכה בחכמים בצפת הגדולה של המאה השש עשרה, בעיקר בשל פטור המס שניתן לחכמים. ובמקורות כמו תשובת ר"י קארו (אבקת רוכל סימן א) ניכר היטב הקשר בין מעמדם של חכמים לפטור ממס. וכך דבריו: "אבל בשאר מסים וארנוניות לא עלה על לב שום אדם ליטול ממי שתורתו קבע ומלאכתו עראי ותמיד כבוד התורה ואימתה מוטלת על פרנסי ומנהיגי העיר הנו' ולא היו עושי' דבר עד שהיו נמלכים בחכמים הרבנים הזקנים על פיהם יצאו ועל פיהם יבאו...". וראו בהרחבה: הקר, אין פורענות באה לעולם אלא בשביל עמי הארץ.

נספח ב. ההיסטוריה של תמיכה בלומדי תורה

"האין להחזיק ידי תלמידי חכמים?" תבעה דמותו של אבא שאול בן בטנית ברומן ההיסטורי "רום ותהום".⁸⁰ לפי החיבור, בעקבות תקנת רבי יהושע בן גמלא, שבה נוסדו תלמודי התורה הציבוריים ונתחייב הציבור לתורתם של הפרטים, ביקש אבא שאול להכליל בחובת הציבור גם את תורתם של היחידים - תלמידי החכמים. שאיפה זו של אבא שאול, אליבא דטברסקי, הייתה מהפכנית, והזקנים והשמרנים התנגדו לה בחריפות. לדידם, ידוע כי "מעשה בראשית קדם למעשה מרכבה" ופשוט שאדם צריך לפרנס את עצמו, והרי "אין מתן שכרה של תורה אלא בעולם הבא". איני מוצא סיבה להניח כי בן בטנית תיקן את התמיכה בלומדי תורה,⁸¹ אולם אכן אפשר לראות את תקנת בן גמלא כרקע לאחריות הציבורית על לימוד התורה.⁸²

אם כן, אימתי החלה התמיכה? לפי משה בר, עיקר התמיכה בחכמים החלה סביב המאה השלישית בדור האמוראים השני והשלישי.⁸³ אכן, אף שעיקר רוב זכויות החכמים החלו רק בתקופת התלמוד,⁸⁴ המגמה מתחלת להתהוות בימי התנאים.⁸⁵ ולא כאותם

- 80 ' טברסקי. רום ותהום: רומן מימי בית שני וחורבנו. תל-אביב, תשי"א, עמ' 59-60.
- 81 איני יודע מדוע בחר טברסקי את אבא שאול לדמות זו, שהרי אבא שאול עבד כל חייו כחוננוני בירושלים (תוספתא ביצה ג). מסתבר שהייתה זו בחירה ספרותית בשביל ההמשך בו נכתב על צורב צעיר שסנט על דרכו של בן בטנית לדאוג לבטן.
- 82 עמד על כך ר"מ אברהם במאמרו לעיל הערה 49. נציין שבירושלמי (כתובות ח, יא) מיוחסת התקנה לשמעון בן שטח.
- 83 מ' בר. "יששכר וזבולון: לשאלת קיומם הכלכלי של אמוראי א"י". בתוך: א' הירשברג, ח"ז הירשברג, ' דון, ' ל' וולר, מ"צ קדרי, מ' בר, פ' ארצי (עורכים), ספר השנה למדעי היהדות והרוח ו. בר-אילן, תשכ"ח, עמ' 167-180.
- 84 זאב ספראי (משנת ארץ ישראל: אבות. תבונות, תשע"ג, עמ' 250-262) כתב שבתקופה האמוראית התעצמו סמלי כבוד החכמים. טיעון זה מתאים לדברינו, אבל לדעתי ראיתי אינן מספקות.
- 85 ראו להלן לגבי האסמכתאות מיששכר וזבולון וכדומה, ורגליים לדבר כי עם חורבן הבית התגברו באופן משמעותי התמיכות שעברו מהכהנים לחכמים. ראו בדברים להלן. הרב ח"ז ריינס הראה שבאושא, כנראה בשל המחסור הנורא, התבסס הצורך בהחזקת חכמים. ראו: הרב ח"ז ריינס. תמיכת תלמידי חכמים בתקופת התלמוד, בתוך תורה ומוסר, ירושלים תשי"ד, עמ' קכד-קכז (ובענייני במאמר, הדבר הולם לתקנות אושא בענייני כבוד חכמים, ראו אצל ריינס שם קנד-קנה), וראו גם אצל י"י לוי, (לעיל הערה 21) עמ' 43-44.
- ברם יש מדרשים מאוחרים שנראים במגמה מאוחרת, ראו להלן לגבי יששכר וזבולון במאמרו של בר. כך לגבי המדרש להלן שאולי בא להשיב לדמותו של רבי טרפון, שהביאה לשיא את ההתנגדות להנאה מלימוד תורה (ראה נדרים סב, א), ובדיון על סוגיה זו בנספח הקודם, כטיעון

הדורשים שהתמיכה בלומדי תורה היא "מיום היות ישראל לגוי",⁸⁶ והיא המשך או ענף לתמיכה בכהונה;⁸⁷ הסכם יששכר וזבולון;⁸⁸ עשרה בטלנים וכדומה,⁸⁹ שנראה שאלו הם רק זכר לדבר ולא ראיה.

ומן הצד השני, להוציא מהסבורים שזו תופעה מאוחרת יותר. כך סבור הרב פרופ' שמחה אסף⁹⁰ שכתב שהתופעה החלה בתקופת הגאונים, ועד אותה תקופה מאוחרת,

שמערער על היחס בין הפרטי לכלל, כלומר - כמו שהפרט יכול לנקוט בתורה ומלאכה, גם הציבור נוקט כך כשחלקו לומד וחלקו מפרנס. וכך המדרש: "ר"ט היב לרבי עקיבא שית מאה קונטרין דכסף א"ל אזיל זבין לן חדא אוסיא דנהוון לעיין באורייתא ומתפרנסין מנה נסב יתהון ופליג יתהון לספרייא ולמתנייא ולאלין דלעין באורייתא לבתר יומין קם עמיה א"ל זבנת לן לההיא אוסייא דאמרית לך א"ל אין א"ל אית בך מחמי לה לי א"ל אין נסאתיה וחמאי ליה ספרייא ומתנייא ולאלין דלעין באורייתא" (ויקרא רבה (וילנא) לר, טו).

86 לשונו של ר' אלחנן וסרמנו בעקבתא דמשיחא עמ' יב. ראו גם בדברי החזון איש על תמיכה בלומדי התורה "כי מעולם הכיר עם ישראל את חובתו לקדושה את שבט לוי" (קובץ אגרות א, פו). אציין שההבדל בין החזו"א לר' אלחנן נוגע גם לשאלת רמת החיים של לומדי התורה, החזו"א שם משווה אותם לשבט לוי, ובכך כותב גם שהלומדים הם בדרכה של תורה, משמע פרישות וקדושה; ואילו ר' אלחנן דורש מיששכר וזבולון, ומדבר על לימוד מתוך רווחה.

87 הסתמכות שקיימת כבר בירושלמי בסנהדרין (ב, ו), במה שנראה כרמיזה ברורה לרבי יהודה נשיאה (ראה לעיל הערה 21 על התנגדותו זו). ובבבלי בנדרים הנזכר לעיל ובעוד מקומות. עיינו חולין קלג, א על כהנים עצמם שנתנו לחכמים. וראו: י"י לוין, עמ' 115-117, וכן: "חכמים וכהנים לאחר הבית השני", משנת ארץ ישראל: שקלים, נספח א'.

הסתמכות זו הגיעה עד כדי כך שנכתב בשו"ת בנין שלמה (ב, לג) שהמצווה מן התורה לשמח את הלוי ברגל - חלה הלכתית על החכמים. ואמנם התקיימה נתינת מתנות לחכמים לרגל המועדים, ראו ביין מצולה (לעיל הערה 47) ואצל אסף (שם).

88 המונח זבולון כתורם ליששכר נטבע עמוק במסורת היהודית, ומזכיר את ה"מצנטים" פטרוני האמנים שבעקבות מאיקנס. וראו: תורה שלמה בראשית מט, יג-יד. בר, "יששכר וזבולון" לעיל הערה 83.

89 כגון הדורון שהיו נותנים לצופה ולנביא, ראו: כתובות קה, ב ואצל האברבנאל לעיל הערה 53. או מהגדות על יואב ואחאב, שהחזיקו תלמידי חכמים (בהתאמה, ירושלמי מכות ב, ו וסנהדרין קב, ב), וכדומה.

90 לעיל (הערה 1), עמ' 15-19. ברוח זו גם כתב מרדכי ברויאר: "אין ספק שמעיקר הדין והמסורת לימוד תורה ותועלת חמרית נחשבו בישראל מעולם כשני דברים המנוגדים זה לזה בתכלית הניגוד" (אהלי תורה: הישיבה תבניתה ותולדותיה. עמ' 290). לדבריו (שם, 454-457), המקורות הקדומים מבטאים בבירור את ההלכה הבסיסית, האוסרת על אדם מישראל להפיק הנאה חומרית כלשהי משכר לימוד תורה, ומהם נובעת קביעת הרמב"ם את דין התורה בלשון חד-משמעית.

אמנם לבסוף (457) מודה ברויאר שגם בתחילה הנוהג לא היה חד-משמעי.

לומדי התורה והרבנים התפרנסו בכוחות עצמם. לדידו, ניסיון הרשב"ץ (לעיל סוף חלק ב) לתמוך את היתרו במעשי חכמים, אינו אלא סגוריה. לעניות דעתי, מסקנתו אינה מתיישבת עם המקורות שהבאתי לאורך הדברים, ונראה שמסקנתו מתבססת על שתי הנחות:

האחת, שהתופעה היא תמיכה כפרנסה, כלומר - זכויות מסוימות, כמו הפטור ממס, שאינן מיועדות לכלכל את החכם, אלא הם "ערך של קולא ממונית" בלשונו של אסף,⁹¹ אין בהם כדי להראות את תופעת התמיכה בלומדי תורה.

אולם, פריווילגיות כלכליות אינן "דורות קטנים" (ראו רמ"א יו"ד רמו, כא), או הון חברתי; הן תמיכות כלכליות מובהקות, שבזכותן החכם יכול להוסיף בקביעות תורתו ובארעיות מלאכתו. גם מצד הציבור המממן,⁹² אף שקיים הבדל בין תמיכה ישירה לעקיפה, זו עדיין תמיכה מממון.⁹³

הנחתו השנייה היא החיוב שהתמיכות הכלכליות שבגמרא שהיו מימון מלא, כגון עשיית מלאכתו של החכם - נאמרו כרשות.⁹⁴ גם את זו יש לדחות: הן בכך שגם לרשות יש משמעות, ומנגד גם חלק מהמקורות המאוחרים לתופעה (כולל אחד מהמקורות שאסף עצמו ראה בהם את תחילת התמיכה)⁹⁵ היו רשות; והן בכך שהזכויות האמורות, שאמנם לא היו משכורת כאמור, כן נאמרו בדרך חובה.

91 את הפטור ממס כלל אסף בכבוד הרבנות (שם עמ' 24-25). בנקודה זו גישתו עולה היטב עם טענתי במאמר על משקל כבוד חכמים שבזכויותיהם.

92 כך גם בשיח הציבורי בימינו, ובצדק, התמיכה בלומדי תורה נמדדת בשלל ההטבות על חשבון הציבור, ולא רק במלגה ממשרד הדתות.

93 לגבי הירידה לאומנות חברו ותפיסת השוק, ראו בבית יוסף (חושן משפט סי' קנו ד"ה החלק השלישי), וחתם סופר (שו"ת חו"מ עט). בפשטות, היכולת למכור ראשון אמורה להשפיע גם על התעריף, וראו כן אצל בר, אמוראי בבל, עמ' 222. אמנם, עיינו בדברי הר"י מיגאש (בבא בתרא כב, ב) לגבי תפיסת השוק, שאין לתת לו משום כך למכור ביוקר, אלא אם זו מכירה לגויים (ולעומת זה בצפנת פענח (תנינא. דווינסק תר"צ, עמ' 8), שצידד שהתקנה כלל לא חלה כלפי הלקוחות הנכרים).

גם תשלומי המס כמובן הם נתינת הציבור, וראו למשל: הרחבתו של רבינו בחיי בערך גזל בכד הקמח; שו"ת מהרשד"ם חו"מ תמב; שו"ת שרידי אש א, קלח.

גם לגבי הטלת מלאי נראה בגמרא (ביצה לב, ב), בסיפור על הסירוב לעשות עסקה ולזון את שבתאי בר מרינוס בבבל, שלזון היה דבר יותר קל.

94 ראו אצל ריינס (לעיל הערה 85, עמ' קלה), שכתב על כך שזה ההבדל בין תקופת האמוראים לגאונים. אולם בשונה מאסף, הוא מבחין בתוך בבל, אך בארץ ישראל ברור לו כי התמיכה הייתה.

95 בעמ' 15. יתר על כן, אותה תרומת יחיד וולונטרית פחותה בהרבה מדברי חז"ל הקטגוריים

ברם, אוכל להביא לעזרתו של אסף דברים שיוחסו לרבינו יונה, שנראין כראיה מפורשת לדבריו:

נהגו הקהלות מן ימי הגאונים ז"ל כיון שבטלו מתנות כהונה שהיו גורמים שיהיו הכהנים מחזיקים בתורת ה' לתת מנה לכל מחזיק בתורה שלא יצטרך לעסוק במלאכה אחרת.⁹⁶

(דרשות ופירושי רבנו יונה גירונדי לחמשה חומשי תורה. ירושלים, תש"מ, עמ' רטז)

אם כן, התמיכה החלה בזמנם של רבותינו האמוראים. ואמנם טבעם של הדברים שלא נדע את הריאליה שבבסיסה, אלא שמשעה שהתמיכה אינה עצמאית אימננטית, יש לדון בה בהתאם לתמורות הזמן ולצרכי העת, כדברי הרא"ש (שו"ת הרא"ש ד, י) שדבר התלוי בצורך השעה ואין בו שינוי לעבור על דברי תורה ראוי לילך אחר השנים והמקומות והזמן.

על מפרנסי החכמים, ודומה לדבריהם על תורמים מסוימים, כמו אבא אומנא (תענית כא, ב - כב, א).

96 אכן נראה כראייה משמעותית. אך צריך לומר שאף שמקורות הדברים שבספר אכן מדברי רבינו יונה (ראו אצל תא שמע לעיל הערה 45, עמ' 141-142), כבר עמד תא שמע (שם עמ' 143) על כך שדברי רבינו יונה בפירושו לאבות סותרים דברים אלו שנכתבו בדרשות. הסתירה היא ממש טענותיי על דברי אסף, על המקורות הוולונטריים, ועל הזכויות השונות שקיבלו על פי הקבלה.

אציין גם שעל זכות החכם להקדים במכירת סחורתו (לעיל, ליד הערה 23) נכתב בעליות דרבינו יונה שזו מצווה, ולא חובה כפי שנכתב בפסיקה.